

Ущановська І. В.

Сумський державний університет

Черниш Є. С.

Сумський державний університет

РІЗНОВИДИ КОМІЧНОГО ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХНЬОГО МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ В АНГЛОМОВНИХ ТВОРАХ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ Т. ПРАТЧЕТТА)

Ця стаття присвячена вивченню комічного, його різновидів (гумору, іронії, сатири, сарказму та гротеску) та особливостей їхнього мовного вираження. Автор дотримується визначень термінів, сформульованих у вітчизняних та зарубіжних ілюстративних джерелах лінгвістичного, літературного, філософського та естетичного характеру. Увага зосереджена на теорії, яка становить основу для визначення характеру комічного, розподілу його різновидів, характеристик, функцій і реакції на певні комічні ситуації. Розвиток теорії комічного характеризується розглядом сучасних підходів і напрямків: лінгвістико-семантичного, лінгвістико-практичного, лінгвістико-культурного, лінгвістико-когнітивного та ін. Виявлено особливості відповідних мовних стандартів, які мають велике значення при визначенні та вивченні лінгвістами комічного: мовних ігор; неочікуваного багатозначення; використання слів з однаковим звучанням, але різними значеннями; переміщення слів, які зазвичай використовуються в різних стилістичних контекстах. Елементи комічного можуть знаходитись усюди – від окремих слів, імен, прізвиськ, фраз і висловів до прислів'їв, афоризмів, комічних повторень, і завершуючи метафорами та цитатами У цій статті описані основні методи вираження і розвитку комічного ефекту, а для їхнього виокремлення враховуються естетичні, соціальні, біопсихологічні та лінгвістичні критерії. Поняття «комічне» аналізується з перспективи кожного критерію. Визначено склад традиційної парадигми різновидів комічного, до яких відносяться гумор, іронія, сатира, сарказм та гротеск, окреслено їхні подібності та відмінності, а також особливості їхнього мовного вираження. Різновиди комічного постають способами створення альтернативної реальності, де словесні засоби грають ключову роль, об'єднуючи індивідуальне бачення автора, його культурні, мовні та соціальні установки. Ці способи виникають завдяки асоціаціям, які допомагають людині розуміти комічне в словесних ситуаціях, які схожі або засновані на загальному та особистому досвіді.

Ключові слова: гумор, іронія, сатира, сарказм, гротеск.

Постановка проблеми. Комічне (грец. *kōtikos* – смішний) – категорія естетики, що характеризує той аспект естетичного освоєння світу, який супроводжується сміхом без співчуття, страху і пригнічення [1]. Воно проявляється у формі висміювання певного соціального явища, діяльності та поведінки людей, їх традицій і звичаїв у повсякденному житті. Комічне є досить складним, неоднозначним явищем, яке можна розглядати з позиції лінгвістики, філософії, психології, соціології тощо. Комічне (у всіх його різновидах) є формою оцінного освоєння світу й інструментом руйнування надмірної стереотипності мислення – норми.

Як правило, комічне характеризується як результат контрасту, протиріччя: форми – змісту,

мети – засобам, дії – обставинам, сутності – її видимості, причини – наслідку, процесу – його результату, реальності – її уявленню про неї тощо. Ефект очікування у реципієнта викликаний передусім самим змістом тексту, у ході викладу подій якого спостерігається логічний збій. Реципієнт сміється під час сприйняття такої інформації, до якої він не є підготовленим попереднім змістом або власним досвідом. Відповідно і до різновидів комічного дослідники підходять неоднозначно. Лінгвістика завжди відігравала провідну роль у дослідженні комічного, тому що саме мовна комунікація – це одна з основних сфер його творення й відтворення. І навіть якщо комічне актуалізовано візуально, його в багатьох випадках необхідно пояснювати мовними засобами, використовуючи

мультимодальний підхід. Проте з часом міняється сприйняття та розуміння комічного ефекту через зміни в менталітеті. Прийнято вважати, що комічне є універсальним для людства, проте також необхідно мати на увазі, що його створення та сприйняття відрізняються залежно від різних культур, контекстів і ситуацій, що розглядаються.

Комічне є основою гумору, іронії, сатири, сарказму та гротеску, оскільки ґрунтується на протиріччі між формою та змістом, і часто проявляється через гру слів, жарти та емоційні елементи. Таким чином, різновиди комічного використовують його елементи для створення сміху і розваги. Дослідження засобів інтерпретації комічного та особливостей його мовного вираження може розкрити значення національної культури та поглибити розуміння її специфіки. Форми та засоби комічного зазнають змін, так само як і стилі авторів. Вони використовують певні техніки та методи для вираження комічного, що робить стиль і мову унікальними та неповторними. Лінгвістичне відображення комічного полягає у створенні художньої картини світу, яка передає інформацію про взаємодію мови та реальності, людини і суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переважна більшість філософських та мовознавчих коментарів про комічне зосереджуються на презирливому чи глузливому сміху, а не на гуморі, дотепності чи жарті.

В сучасному літературознавстві виокремлюють три теорії комічного. Теорія зверхності має в своїй основі роботи Платона та Аристотеля. Вона стверджує, що людина сміється з недоліків інших, бо таким чином вона стверджує свою перевагу. Теорія розрядки, натомість, стверджує, що гумор виконує функцію звільнення від емоційної напруги. Вона спирається на есе лорда Шефтсбері «Нарис про свободу дотепності та гумору» 1709 р. в якому термін «гумор» вперше вжито в його сучасному розумінні. Теорія невідповідності визначає сприйняття чогось невідповідного, що порушує розумові моделі та очікування, як підставу гумору. Її розробили філософи та психологи Іммануїл Кант, Артур Шопенгауер, Сьорен К'єркегор та інші [1].

Найбільш поширена теорія – семантична теорія комічного – була представлена В. Раскіним у 1985 році. Згодом вона була доповнена, щоб включити ширший пласт інформації, і таким чином сформувався так звана Загальна теорія словесного гумору. На її основі з'являються й інші підходи, особливо в когнітивній та корпусній лінг-

вістиці. У прикладній лінгвістиці домінуючим підходом стає аналіз бесіди та дискурсу з акцентом на різномірних функціях комічного в розмові. Більшість досліджень зосереджується на тому, як створюється та використовується комічне, і як мовці його підтримують. Все частіше корпусні дослідження починають змінювати сферу, вводячи кількісні проблеми, а також мультимодальні дані та аналізи [7].

Нині дослідження комічного відбувається за такими пріоритетними напрямками: осмислення природи лінгвістичного та соціального гумору; аналіз лінгвістичної вербалізації гумористичного ефекту та екстеріоризації гумору в певному виді дискурсу; розгляд гумористичної комунікації, побудованої на порушенні універсальних принципів спілкування; визначення механізмів реалізації гумору та його функцій тощо [5].

Постановка завдання. *Мета статті* – характеристика типів комічного та гумору як його особливого різновиду. *Завданнями статті* є аналіз поняття «гумор» із погляду естетичного, соціального, біопсихологічного і лінгвістичного критеріїв; визначення терміна «гумор» з огляду на представлені у вітчизняних і зарубіжних джерелах довідкового характеру дефініції; вияв особливостей власне лінгвістичного критерію, який має суттєву значущість під час виділення та дослідження гумору як різновиду комічного мовознавцями; виокремлення провідних класифікацій словесних засобів, форм і прийомів гумористичної дотепності від часів античної давнини дотепер; характеристика етапів розвитку теорій гумору з урахуванням сучасних підходів та аспектів: лінгво-семантичного, лінгво-прагматичного, лінгво-культурологічного, лінгво-когнітивного тощо, що дає змогу доповнити наявні уявлення про механізми продукування і сприйняття гумору.

Виклад основного матеріалу. Гумор виростає з глибин життя в країні і вбирає в себе унікальність і багатство життєвого досвіду. Отримавши класичний ескіз, він перетворюється на спадщину, якою можна поділитися з мешканцями інших країн. Гумор стає місцем зустрічі державності та універсальності завдяки злиттю національних рис і світових традицій.

Особливість національного гумору сформована на основі унікального досвіду людей, переосмисленого через естетичну призму. Естетична цінність і виразність гумору залежать від історичної та культурної самотності держави і особистого стилю творця. Обговорюючи це явище, необхідно враховувати сучасні тенденції та основні

напрямки, але не забувати про можливість відхилення від традиційного уявлення про національні особливості гумору.

Гумор, як особливий вид комічного (жарти, ситуації або вислови, що мають розважальну та сміхову функцію), представляє собою складне і багатоогранне явище. Здавна феномен гумору вивчається в рамках різних наукових дисциплін, таких як мовознавство, філософія, психологія, культурологія та інші. Дослідження зосереджуються на різних аспектах гумору, таких як природа сміху, семіотика гумору, мовні механізми створення комічного, гумор у психологічному контексті та інші аспекти [6, с. 182].

Для досягнення комічного ефекту використовуються різноманітні мовні ігри, які базуються на неузгодженості між мовними рівнями. Науковці (Т. Любимова, Л. Мороз) класифікують різновиди мовних ігор залежно від рівня, на якому їх можна зустріти в тексті. Так, на фонетичному рівні відбувається гра звуками (омоніми, омофони, омографи); на лексичному рівні – каламбури, оксюморон, зевгми; на текстово-жанровому – порушення на рівні композиційної структури, введення інтертекстуальних елементів, збій тимчасових планів, змішання стилів.

Також для створення комічного враження можуть бути використані неочікуване багатозначення, використання слів з однаковим звучанням але різними значеннями; переміщення слів, які зазвичай використовуються в різних стилістичних контекстах.

Ключовими формами комічного є гумор та сатира. Гумор – спосіб естетичного вираження та критичної оцінки протиріч реальності. Він зазвичай піддає сумніву суспільні норми, а ефект комічного викликає сміх своєю невідповідністю цим нормам. Гумор зазвичай беззлобний, бо виражає загалом позитивне ставлення до свого об'єкта. Сатира, натомість, включає в себе негативне ставлення до об'єкта насмішки та має більш виражену критичну спрямованість. Вона виражається через іронію, сарказм та гротеск [1, с. 6].

Іронія представляє собою один із видів комізму, що проявляється через емоційно забарвлене, суб'єктивне та естетизоване сприйняття реальності. Ця форма характеризується комплексною тривимірною структурою у її вияві, де всі елементи мають відносну рівність, двозначність та можливість багатогранної інтерпретації, а також супроводжується унікальними емоційними відчуттями [8]. Вона використовується для критичного осмислення об'єкта з позицій ідеалу чи

прагнення до досконалішого порядку. На різних мовних рівнях іронія формується по-різному. Так, на лексичному рівні вона втілюється через використання розмовного стилю, жаргонізмів, запозичень, метафор, метонімії та перебільшень; на синтаксичному рівні – через використання повторень, питальних конструкцій, вставних епітетів, гру слів (зевгму, оксиморон); на стилістичному рівні – через вживання епітетів, образних порівнянь, протиставлень.

Сукупність цих засобів дозволяє створити дворівневу структуру тексту: з одного боку, вони дозволяють зобразити ситуацію, а з іншого – надати їй оцінку чи коментар з боку автора або персонажа. Тож, іронія зазвичай тісно пов'язана з контекстом та обмежена рамками невеликого текстового фрагмента.

Саме іронія є основним способом досягнення комічного ефекту у творчості Т. Пратчетта. Так, у його романі «Колір магії» (*The Colour of Magic*) репліки персонажів сповнені не лише іронічної насмішки над світом навколо них, а й самоіронією. Наприклад, один з персонажів так коментує свою долю: *And after that I'll get a job juggling snowballs through Hell* [9]. Іронія в цьому уривку виражається через використання оксюморона або парадокса, і таким чином підсилюється наступний рівень абсурдності та важкості подальшої роботи персонажа.

Сатира як засіб вираження комічного використовується насамперед для підкреслення невідповідностей та суперечностей між ідеальним та реальним з метою вираження дисоціативного ставлення до існуючого стану речей [5]. Вона є надзвичайно поширеним методом прихованої соціальної і політичної критики та проявляється у формі дискурсивної взаємодії між сатириком (автором сатиричного тексту), реципієнтом (читачем/слухачем тексту) та об'єктом сатири. Сатири притаманна імпліцитність – невідповідність між власне висловлюванням та переданим ним значенням – причому ставлення сатирика до цього значення дисоціативне. Сатира формується за допомогою асиміляції іронії у концепти, тож мовознавці [4] трактують її як «іронію всередині іронії». Вона є свого роду метапрезентацією, бо вже існуючий у свідомості реципієнта фрагмент репрезентованого світу піддається повторній репрезентації за залучення планів, бажань, емоцій, ментальних станів чи відчуттів реципієнта. До найбільш вживаних мовних засобів вираження сатири відносять цитування та прецедентні феномени, повтори, риторичні запитання.

Пратчетт використовує сатиру для створення образів багатьох своїх героїв. Так, в уже згаданому романі «Колір магії» суто сатиричним є образ Патриція, сповнений контрастом між його думками та формою їхнього вираження. Наприклад, про страту одного з персонажів Патриція говорить так: *Now I want you to listen very carefully to what I am about to say, said the Patrician amiably, otherwise you will die. In an interesting fashion. Over a period* [9]. Його дружлюбний тон різко суперечить тому, про що ведеться розмова.

Сарказм – більш виражена форма іронії, яка відрізняється гострою критикою та прямо та свідомо виявляє ту сутність, яку мовець вбачає у висловлюванні. Він базується не лише на вираженому контрасті між сказаним і задуманим, але також на безпосередньому і навмисному виявленні тієї сутності, яку ми вкладаємо у висловлювання [6].

Сарказм відрізняється від іронії навмисно агресивною спрямованістю. Іронія виконує цілу низку функцій (від доброзичливого жарту, демонстрації дотепності до засудження). Сарказм є вищим ступенем іронії. Сутність сарказму не вичерпується лише високим ступенем глузування та викриття, а полягає, передусім, у співвіднесенні двох інформаційних планів – імпліцитного та експліцитного. В іронії надається лише другий план та повністю витримується двозначність [6]. У сарказмі двозначність навмисно послаблюється. Сарказм, на відміну від іронії, не характеризується спокійним відношенням до предмету зображення або ж грою з ним. Сарказм вирізняється тоном обурення. Таким чином, можна зробити висновок, що сарказм співвідноситься з агресією, а іронія – ні.

Персонажі Пратчетта вдаються до саркастичних реплік доволі часто. Наприклад, Ринсвінд – один з героїв твору – так уявляє свою долю після зустрічі з іншим героєм: *I don't think he'd do that. He's not that sort. He'd just rob us and tie us up and leave us for the wolves, I expect* [9]. Ефект комічного в цьому уривку досягається також за рахунок використання прийому градації.

Гротеск – специфічна форма художнього вираження, що узагальнює та підсилює життєві ситуації через поєднання реального та фантастичного, звичайного та карикатурного, з використанням гіперболи та алогізму [4]. Він завжди відхиляється від стандартів, здійснює перебільшення та створює умисну карикатуру, тому використовується з чіткою сатиричною метою. Сучасні лінгвісти та літературознавці розглядають категорію гротеску через призму двох підходів: як особливість світогляду, художнього світобачення; та як художній

прийом, особливість поетики конкретного тексту або письма автора загалом. Також її можна розглядати як естетичну категорію та специфічний спосіб створення образів [5, с. 6].

Гротеск як поєднання непоєднуваного або частина цілого (наділення компонентів невластивими їм ознаками, вільне поєднання компонентів і ознак) може виявлятися на різних рівнях структури тексту [3, с. 33–34]. Так, на рівні художніх образів один образ може поєднувати різнорідні елементи, якості, ознаки, функції; на сюжетно-композиційному рівні може відбуватися зсув композиційних планів; на рівні жанру може відбуватися жанрова дифузія, автор тексту долає жанрові канони; на рівні стилю відбувається поєднання різних стильових елементів; на рівні мови відбувається порушення семантичної валентності слів, мовних норм, словесна гра, нагромадження певних мовних засобів (звуків, синонімів, гіпербол та ін.), введення оказіональних структур, невідповідність нарративної інтонації змісту висловлювання тощо.

Характерними рисами гротеску як принципу художньої типізації є: синтетизм (поєднання комічного і трагічного, смішного і жахливого, реального і фантастичного, високого і низького тощо); цілісність (гротеск завжди є цілісною структурою, окремі елементи в ньому мають значення лише в їх органічному поєднанні); широкий підтекст – історичних, соціальних, політичних, психологічних, філософських, естетичних (ефект «айсберга» – в гротеску важливе не те, що на поверхні, не пряме значення, а те, що приховане; нерідко в гротеску спостерігається «перехід» смислів, актуалізація того чи того значення); динамізм (здатність гротескних структур до динаміки, трансформації, модифікації, об'єднання, розкладання, утворення інших структур); концептуальність (гротеск відображає художню концепцію світу і людини); знаковість (гротеск – знак іншого світу, іншої реальності, прихованої сутності явищ); поетика «дивного» (прийоми «оживлення», карнавальність, фантастика, естетична гра, введення різних «точок зору», їхнє зміщення, нашарування тощо) [3, с. 34].

Творчість Т. Пратчетта просякнута гротескністю – власне, сам створений автором Дискосвіт є гротескним образом сучасної авторіві реальності. Так, наприклад, Невидна Академія, яка зустрічається майже в кожному романі про Дискосвіт, уособлює собою всі найбільш нелогічні риси навчальних закладів – викладачі в ній не мають жодного поняття про практичне застосування своїх знань, а студенти не здобувають жод-

них навичок, а лише вчать напам'ять величезні обсяги інформації. Голий Вуд з роману «Рухомі картини» є гротескним зображенням Голівуду та кіноіндустрії загалом – люди в Голому Вуді працюють цілодобово, а навколо них постійно зводяться декорації для нових фільмів; та, попри комерційний успіх та популярність, до акторів ставляться як до рабів.

Різноманітні визначення різних типів комічного свідчать про широкі можливості створення комічного ефекту у літературному творі. Часто гумор, іронія, сарказм, сатира та гротеск виступають як стилістичні прийоми, які виділяють і підкреслюють головну ідею літературного твору.

У художньому творі комічний ефект може бути досягнутий різними способами: шляхом гіперболи, літоти, порівнянь та парафраза створюється умисне відхилення від звичайного сприйняття явища; алогізм та оксюморон використовуються для порівняння або протиставлення несподіваних об'єктів або понять; використання вульгарних або ефемістичних виразів у несподіваному контексті; застосування зевгми, антифразису, антанаклази та okazionalizmu, які допомагають досягти несподіваного ефекту через використання вже існуючих у мові кліше [1, с. 17].

У створенні комічного ефекту значну роль може відігравати семантика слів, однак існують мовні засоби, для яких звукова форма має більше значення, наприклад, у створенні каламбурів на

основі полісемії, омонімії та паронімії. Різні лексико-стилістичні прийоми часто комбінуються між собою для посилення комічного ефекту.

Висновки. Комічне є складним та багатограним явищем, що досліджується у різних наукових дисциплінах, таких як мовознавство, філософія, психологія та культурологія. Дослідження зосереджуються на природі сміху, семіотиці комічного, мовних механізмах його створення та багатьох інших аспектах. Різновиди комічного – гумор, іронія, сарказм, сатира та гротеск – є вербальними засобами вираження комічного, тож, відповідно, мають ряд специфічних способів мовного вираження. Так, гумор виражається через використання мовних ігор та неочікуваного багатозначення. Іронія дозволяє досягти дворівневої структури тексту за рахунок звернення до розмовного стилю, використання повторень, питальних конструкцій, протиставлень. Сатира формується за рахунок асиміляції іронії у концепти. Сарказм як більш жорстка форма іронії є гострішим у критичному аспекті. Гротеск як поєднання непоєднуваного проявляється на багатьох мовних рівнях; йому притаманні синтетизм, цілісність, динамізм, концептуальність, знаковість та інші риси. У текстах гумор, іронія, сарказм, сатира та гротеск здебільшого виступають як стилістичні прийоми, які виділяють і підкреслюють головну ідею тексту, надають йому емоційного забарвлення та багатозначності.

Список літератури:

1. Габідулліна А. Р., Жарикова М. В. Лінгвістична природа гумору: навч. посібник. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2021. 140 с.
2. Євланова О. Категорія «гротеск» у сучасному літературознавчому дискурсі. *Філологічні науки*. 2014. №18. С. 30-36.
3. Жугай В., Материнська О. Засоби мовної реалізації та функції гумору у німецькому кінематографі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. №30. Т. 2. 2020. С. 178–187.
4. Калита О. М. Засоби іронії в малій прозі (кінець ХХ – початок ХХІ століття): монографія / О. М. Калита. Київ, 2013. 238 с.
5. Кобякова І. К. Креативне конструювання вторинних утворень в англійському художньому дискурсі: монографія / І. К. Кобякова, Вінниця: 128 с.
6. Кузубна В. В., Усик Л. М. Стилістичні особливості чорного гумору (на матеріалі мультиплікаційного фільму «Родина Адамсів»). *Збірник наукових праць «Нова філологія»*. 2021. Вип. 81. Том І. С. 180-190.
7. Любимова Т. Б. Комічне, його види та жанри. М., 1990. 84 с.
8. Мороз Л. Іронія як форма реалізації комічного у художньому творі. *Чотирнадцята всеукраїнська практично-пізнавальна інтернет-конференція «Наукове мислення»*. 2024. URL: <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/44-chotirnadtsyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/253-ironiya-yak-forma-realizatsiji-komichnogo-u-khudozhnomu-tvori> (дата звернення 11.07.2024)

Ushchapovska I. V., Chernysh Ye. S. TYPES OF THE COMICAL AND THE FEATURES OF THEIR LINGUISTIC EXPRESSION IN ENGLISH-LANGUAGE LITERATURE (ON THE BASIS OF THE WORKS OF T. PRATCHETT)

This article is devoted to the study of the comic, its varieties (humor, irony, satire, sarcasm and grotesque) and the peculiarities of their linguistic expression. The author adheres to the definitions of terms formulated in domestic and foreign illustrative sources of a linguistic, literary, philosophical and aesthetic nature. Attention is focused on the theory, which forms the basis for determining the character of the comic, the distribution of its varieties, characteristics, functions and reaction to certain comic situations. The development of the comic theory is characterized by consideration of modern approaches and directions: linguistic-semantic, linguistic-practical, linguistic-cultural, linguistic-cognitive, etc. The peculiarities of the relevant language standards are revealed, which are of great importance in the definition and study by linguists of the comic: language games; unexpected polynomial; using words with the same sound but different meanings; moving words that are commonly used in different stylistic contexts. Elements of the comic can be found everywhere – from individual words, names, nicknames, phrases and sayings to proverbs, aphorisms, comic repetitions, and ending with metaphors and quotes. This article describes the main methods of expression and development of a comic effect, and for their isolation, aesthetic, social, biopsychological and linguistic criteria. The concept of "comic" is analyzed from the perspective of each criterion. The composition of the traditional paradigm of comic varieties, which include humor, irony, satire, sarcasm and grotesque, is determined, their similarities and differences are outlined, as well as the peculiarities of their linguistic expression. Varieties of the comic appear as ways of creating an alternative reality, where verbal means play a key role, combining the individual vision of the author, his cultural, linguistic and social attitudes. These modes arise through associations that help a person understand the comic in verbal situations that are similar or based on common and personal experience.

Key words: humor, irony, satire, sarcasm, grotesque.